

УДК 1:316

АРХЕТИПИ ЗЕМЛІ ТА СВОБОДИ ЯК ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Ольга Гордійчук

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10002, м. Житомир, Україна*

У статті представлено аналіз національного менталітету як духовно-інтелектуального феномену гетерогенної природи, що поєднує в собі усвідомлювані та неусвідомлювані (підсвідомі) складники. Проаналізовано засадничі архетипи української ментальності – архетип Землі та архетипи свободи. Досліджено особливості формування зазначених архетипів та їхній вплив на світосприйняття та світоперетворення українців.

Ключові слова: ментальність, менталітет, архетип, екзистенціали буття, українське суспільство.

Українське суспільство у 90-х роках ХХ ст. вступило в нову фазу свого розвитку. Проголошення незалежності України постало втіленням мрії, за яку протягом століть мільйони українців боролися та віддавали своє життя. Демократичний шлях ствердження України сприяв її міжнародному визнанню та позитивній налаштованості українців на державний суверенітет та успішний подальший розвиток. Однак нові можливості несуть із собою нові виклики, суспільні потрясіння та трансформації. Обрання європейського вектору розвитку та його відстоювання обернулися для українців і трагічними подіями: побиттям та розстрілами учасників мирних демонстрацій, анексією Росією Кримського півострова, її військовою інтервенцією на Сході країни. Революція Гідності, що розпочалася наприкінці 2013 року і завершила активну фазу після президентських виборів травня 2014 року, фактично продовжується й сьогодні у свідомості мільйонів українців та в їхній щоденній діяльності на благо Батьківщини. Питання «як ефективно рухатися далі та будувати щасливе майбутнє?» актуалізує низку інших фундаментальних питань: «А хто ми?», «Які ми були і які є нині?», «Чому ми саме такі, і що нас вирізняє серед інших народів?» та ін.

Останнім часом спостерігається зростання інтересу дослідників до проблеми ментальності, онтології її формування, сутнісних та якісних ознак, ролі в сучасних процесах суспільних трансформацій. Науковці з різних галузей знання (філософії, соціології, соціальної філософії, етнопсихології, культурології тощо) вивчають ментальність під різними кутами зору, виокремлюють та аналізують різноманітні аспекти.

Одним із важливих завдань вітчизняної соціальної філософії є осмислення сутності феномену ментальності в контексті історичного розвитку українського суспільства, дослідження особливостей його формування та трансформації з метою врахування отриманих результатів у процесах реформування основних сфер життєдіяльності суспільства, а також визначенні пріоритетів подальшого розвитку та поступу України. Адже ефективними суспільні перетворення стануть лише в тому випадку, якщо буде враховано цінності українського етносу, особливості світосприйняття, світовідношення та світоперетворення.

Актуальність дослідження українських архетипів зумовлена питанням їх осучаснення у зв'язку з новими реаліями, в яких розвивається українське суспільство. Перші

десятиліття XXI ст. для українців пов'язані з кризою культури та духовності на тлі політичних та економічних проблем. Звернення до національних архетипів – це можливість віднайти себе в етичному вимірі (на рівні окремої людини), в національному (на рівні співвідношення себе зі своїм народом, своєю нацією, традиціями) і в світовому (що проявляє себе у співвідношенні національного українського менталітету із загальносвітовими, універсальними цінностями) [1].

Розробка ментальної проблематики розпочинається у XIX ст., коли виявляється й остаточно оформлюється інтерес до особливостей суспільної свідомості різних народів. Спочатку вивчення цих особливостей здійснювалося з використанням понять «народний дух», «національний характер», «душа народу», «склад національного характеру» тощо. Традиційно вважається, що пріоритет у дослідженні поняття та феномену «менталітету» у XX ст. належить західним, зокрема французьким, ученим, а саме Ф. Броделю, Ж. Ле Гоффу, Ж. Дюбі Л. Февру. Названі науковці зазначали гнучкість та мінливість менталітету, характеризували його як сферу «потаємних розумових структур», котра складно й опосередковано пов'язана з матеріальним життям суспільства. Ідеї французьких дослідників знайшли підтримку й продовження в працях німецьких учених, зокрема Ф. Грауса, Г. Теленбаха [2, с. 111–112].

Сьогодні активне дослідження ментальної проблематики здійснюється в межах філософського, соціологічного, історичного, культурологічного, психологічного, політологічного знання, все більше стає інструментом міждисциплінарного вивчення соціально-гуманітарних процесів.

До питань специфічних рис менталітету українського народу, визначення його коріння та архетипів зверталися у своїх працях В. Антонович, Д. Багалій, Г. Ващенко, М. Грушевський, Є. Гуцало, Д. Донцов, М. Драгоманов, О. Єфименко, М. Костомаров, О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, І. Мірчук, І. Огієнко, Д. Чижевський, М. Шлемкевич, В. Янів. В останні десятиліття розробку цієї проблеми продовжили А. Бичко, І. Бичко, І. Грабовська, В. Горбатенко, Р. Додонов, Я. Калакура, С. Кримський, В. Малахов, М. Попович, О. Стражний, В. Храмова, М. Юрій та інші науковці.

Питання трансформації української ментальності у XX столітті не досить досліджено, наукові розвідки носять фрагментарний характер та потребують систематизації і філософського осмислення.

Метою статті є дослідження формування та впливу на соціокультурні явища та суспільно-політичне життя загалом архетипів української ментальності, особливо архетипу Землі та архетипу свободи.

Вітчизняні філософи С. Кримський та В. Заблоцький визначають ментальність (від. лат. *mens (mentis)* – спосіб мислення, склад душі) як характеристику специфіки сприйняття та тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу. Науковці підкреслюють, що зміст ментальності задається усталеними, карбованими історичним досвідом формами і способами виразу інтелектуальних та емоційних реакцій стереотипами поведінки, архетипами культури та соціопсихологічною налаштованістю соціальних суб'єктів [3, с. 369–370]. Отже, ментальність виступає єдиною ланкою між розвитком матеріального світу та духовним життям соціуму, спільною психологією його суб'єктів. Саме особливості ментальності свідомо і несвідомо визначають спосіб сприйняття світу та життєдіяльності народу загалом.

Дослідники процесів формування та історичної трансформації української ментальності підкреслюють необхідність дослідження та глибокого аналізу її фундаментальних складників – архетипів як стародавніх автентичних цінностей, підсвідомих колективних уяв-

лень, що закладаються у свідомість нації століттями, передаються від покоління до покоління через досвід та успадковуються біологічно, втілюються в певних образах, символах, міфах.

Архетип (грец. ἀρχή (arche) – початок; τύπος (typos) – тип, образ; прототип, проформа) – це прообраз, початковий образ, ідея, первісна форма для наступних утворень. Філософія, на відміну від міфології, в якій завжди присутні сакральні мотиви, у тлумаченні архетипів зосереджується на реальних змістах, питаннях світобуття людини. У герменевтичній філософській та науковій традиції архетип – це вихідний символ або набір символів, що пов'язує це поняття з ідеєю символічного або змістовного наслідування. Використовується розуміння архетипічного і в постпозитивізмі в значенні, що зближує його з поняттям парадигми і науково-дослідницької програми [4, с. 70–78].

Вітчизняні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко зазначають, що архетип – «першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому становлення і розвитку культурних та соціальних моделей, що оформлюють людське буття» [5, с. 27].

Архетип передається людині каналами соціалізації від попередніх поколінь. Він існує в психіці на невербальному, найчастіше нерелексованому рівні, «вмонтований» в неї досить глибоко, тому імпульс або збудження буває досить сильним, набагато сильнішим від усього того, що може пробудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури. Ціннісна структура особистості «занурена» в архетипи і визначається ними [6, с. 98–99]. Додамо, що більш повне розуміння феномену архетипу потребує доповнення психологічної інтерпретації соціально-філософською, представлення значення архетипів в історичному розвитку нації, соціальному прогресі.

У своїх наукових розвідках, присвячених темі української ментальності крізь призму ХХ століття, І. Грабовська характеризує архетипи як інстинктивні готовності до дій та протидій, типові для людини в типових життєвих ситуаціях, обґрунтовує вплив архетипів на формування ментальних структур. Зокрема, дослідниця підкреслює, що для пояснення трагічних поворотів історії недостатньо лише проаналізувати суспільно-політичні та економічні обставини, що призвели до такого повороту. Значною мірою на зазначені вище процеси впливають і духовно-психологічні чинники, ментальність спільноти. Отже, для виявлення особливостей розвитку українців та їхньої відмінності від інших народів необхідно здійснити аналіз об'єктивних характеристик, що містяться в економіці, соціальному, політичному та громадському устрої, а також дослідити суб'єктивні характеристики – духовно-психологічні особливості [7, с. 4]. У цьому випадку йдеться саме про національну ментальність українського народу.

Для з'ясування сутності архетипу в контексті ментальності доцільно звернутися й до аналізу поняття «соціальний архетип». Соціальний архетип є стійкою, повторюваною та законовідповідною системою цілей, цінностей і змістів, що народжується в колективному досвіді на ґрунті внутрішньої єдності соціальних практик. На відміну від розуміння архетипу як феномену психічної природи, що корениться у сфері несвідомого, соціальний архетип продукує соціальні інститути, структури та цінності незалежно від людських бажань, намірів і будь-якої психічної активності [8, с. 90].

Проблема соціального архетипу посіла важливе місце в дослідженнях вітчизняних науковців, зокрема С. Кримського, В. Горського, О. Донченко. Так, С. Кримський зазначає, що соціальний архетип передається людині за спадковістю від попередніх поколінь, існує в її свідомості на невербальному рівні. Ціннісна структура особистості «занурена» в її архетипи, а ті елементи, якими особистість контактує з оточуючим світом, – «типові дії» – і складають її етнічний характер, що лежить в основі характеру індивідуального [9, с. 273–302].

Архетипи, або, за висловом С. Кримського, «духовні гени», певні пресупозиції, схильності, тенденції, що формуються століттями відповідно до географічного положення народу, його історії та низки інших чинників, в різні епохи характеризуються образами, що можуть різнитися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи або можуть бути реконструйовані як прототипи. Вони пронизують усе духовне життя суспільства та на рівні підсвідомості впливають на світобачення й світорозуміння, забезпечують зв'язок між поколіннями, визначають подальші вектори суспільного розвитку.

Результати нашого дослідження архетипів української ментальності дозволили виокремити основні, котрі визначають специфіку національного характеру українців, стереотипи поведінки, емоційно-чуттєві реакції тощо: архетип Землі, архетип особистої свободи, архетип Матері, архетип долі, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип бідності, архетип рівності синів та доньок своєї Матері-Батьківщини, архетип едукативності, архетип обрядовості [10, с. 16–17]. Дослідники називають й такі архетипи української ментальності, як героїзація минулого, ідеалізація старовини, відчуженість до влади, архетип долі, пошуку справедливості і вічної правди тощо [8, с. 94].

Серед зазначених архетипів слід виокремити насамперед архетип Землі та архетип свободи, котрі, на нашу думку, можуть розглядатися як засадничі архетипи української ментальності.

Так, дослідники І. Бичко О. Кульчицький, І. Мірчук та інші слушно зазначають, що в українській філософії чільне місце в ієрархії сутностей займає земля як народжуюче (творче), плодоносне начало, а архетип Землі («Землі-матері», «Неньки-природи») укорінений в колективному підсвідомому українського народу. Саме цей архетип інтегрував в українському менталітеті аграрно-виробничий, соціально-історичний та духовно-культурний атрибути національного життя. У цьому відношенні він втілює ноосферне передчуття українців, проходить через увесь масив української історії: від язичницьких обрядів землеробства через християнські цінності та козацькі ідеали вільного хутора до наукових розробок С. Подолинського та В. Вернадського [11, с. 295].

Аналіз особливостей взаємозв'язку людини з природою на терені України дає підстави стверджувати, що специфіка української ментальності, особливості національної психології та глибинні основи сформованого віками кордоцентричного світогляду народу перебувають у тісному зв'язку зі специфічними особливостями ландшафту, природного довкілля існування населення даної території. Для українця – це насамперед органічна єдність із природним середовищем, заглибленість у природу, нерозривність з мікро- та макрокосмом [7, с. 8]. Дослідження історичних, культурних та етнічних особливостей розвитку українців засвідчують, що українцям притаманне гармонійне, «земне» ставлення до навколишнього світу. Взаємодія з природою, що завжди була щедрою до українців, породила оптимістичний психологічний настрій, а специфіка землеробства – індивідуалізм.

Архетип землі у своїй основі містить споконвічно високий рівень довіри до «доброї неньки землі», має суттєвий вплив на формування психологічного оптимізму та гармонійного світовідчуття українського народу завдяки щедрим природним умовам (м'який клімат, родюча земля, природні ресурси тощо). Загалом, можемо простежити відчуття глибокого емоційного зв'язку з природою, гармонії макро- та мікркосму особистості. Звідси й антеїзм як одна з основних рис українців – відчуття спорідненості з рідною землею, визнання землі головною силою, що дає життя й забезпечує всім необхідним.

Однак саме завдяки землі та індивідуальній господарській роботі на ній, що не вимагала колективних зусиль, українці у своїй переважній більшості не готові до боротьби із

соціальними негараздами, значною мірою соціально маргінальні, пасивні, уникають відповідальності, не втручаються в розв'язання зовнішніх щодо їхніх родин проблем. Вирішення соціальних проблем ніколи не було пріоритетом для українця, основна увага – власне домогосподарство, особистий достаток [8, с. 379–380].

Вказані вище риси української ментальності, а також «прив'язаність» до рідної землі (значна частина наших співвітчизників протягом життя не виїздить за межі своєї області, обирає життєву позицію «як вже є, так є», навіть коли рівень життя значно нижчий від бажаного, аніж ризикнути й спробувати досягти бажаного рівня життя в іншому селі, місті, області чи країні) та перекладання провини за власні негаразди й проблеми на інших (зазвичай, керівництво) своїм корінням сягають часів панщини – примусового й безоплатного виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві пана від 2 до 5–6 днів на тиждень.

Панщина як суспільне явище набула значного поширення у 14 – 15 ст., а в 16 – 17-й пол. 17 ст. стала однією з основних форм примусу селян. Зростання панщини супроводжувалося посиленням соціального гніту, обезземеленням та розоренням переважної більшості селянства. Національна революція 1648–1676 років підірвала панщинну систему господарства на значній території України. Однак ця повинність існувала на Західній Україні до 1848 року, на Східній – до 1861, а у формі різних відробітків, «іздельної повинності» тощо проіснувала в Україні подекуди до поч. 20 ст. [12].

Складним випробуванням для українців, особливо для селянства, стали й часи правління радянської влади (20–90 роки ХХ ст.): розкуркулення, колективізація, геноцид через голодомор 1932–1933 років. Усе це відчутно змінило генофонд української нації. Нівелювання та спотворення базових цінностей української ментальності спричинило глибоку екзистенційну кризу. Український народ опинився у стані економічної та психологічної скрути. Перед українцями постало питання, не як краще жити, а як взагалі вижити, що й мало відповідні наслідки.

Відчутний негативний вплив на українців здійснила й руйнація природного довкілля протягом трста років російської колонізації, а надто в радянський період, апогеєм якого стала Чорнобильська катастрофа [7, с. 8]. Це спричинило психологічну кризу несумісності історично сформованих світоуявлення, світовідчуття та світоперетворення з новими реаліями, втрату гармонії макро- та мікрокосму української особистості, формування песимістичних психологічних настанов значної частини населення. Тому вбачаємо особливу важливість у збереженні природного середовища, яке формує характерне для українського народу відчуття гармонійності буття, психологічного комфорту.

Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася на національній підсвідомості як стан людини, що є фактично хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил не може бути її вільним господарем («прийдуть кляті бусурмани і все поплять» тощо). Можливо, саме з цього коріння проростають такі риси української ментальності, як примирення з негативними явищами, терплячість, закомплексованість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан суспільних справ та інші.

Ситуація, коли українці не є фактично господарями на власній землі, має й сьогодні гостру актуальність. В Україні з 2001 року діє мораторій на продаж землі сільсько-господарського призначення, чинність якого Верховна Рада своєю ухвалою нещодавно продовжила ще на рік [13]. Тоді як президент України П. Порошенко неодноразово наголошував, що такий мораторій «не вписується» в європейську систему України, оскільки є порушенням конституційних прав громадян, стримує розвиток ринку нерухомості, а також сільського господарства. А представники громадських організацій, фермерських господарств,

сільськогосподарських компаній, банківської спільноти, політики, економісти, правозахисники та журналісти, створивши Громадську коаліцію за скасування мораторію на землю, підписали Меморандум [14], у котрому детально обґрунтували негативний вплив мораторію на багато сфер суспільного та економічного життя України, перешкоди її економічного зростання.

Очевидно, значна кількість народних депутатів не квапляться скасувати мораторій, оскільки останній створює значний простір для корупції з боку тих, хто розпоряджається землями державної та комунальної власності, призводить до тіньового використання державних сільськогосподарських земель у великих масштабах. Отже, українському народові знову випадає виборювати право господарювати на власній землі.

Не менш важливим архетипом, що кілька разів визначав історичну долю України, є архетип свободи – фундамент волелюбного духу українського народу, котрий спрямовує українців на життя та діяльність за принципом «у кожного своя доля і свій шлях широкий».

Архетип свободи спричиняє неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, прагнення відмежуватися від соціуму, а також утверджує сподівання на власні сили, здібності та розум, власну ініціативу, що реалізується передусім у родинному житті. Саме вплив цього архетипу вирізняє українську націю серед інших, а в часи глибоких соціальних криз спричиняє трансформацію психо-поведінкової реакції «*vita minima*» («зачаєне» існування, відступ «у себе»), уникнення близького контакту зі світом) на «*vita maxima et heroica*» (авантюрно-козацький тип реакції: тотальна мобілізація духовних і матеріальних ресурсів, героїчний супротив навіть ціною власного життя) [7, с. 9].

Важко переоцінити вплив архетипу особистої свободи на історичне збереження та відродження української нації. Яскраві приклади – існування козацької держави, бунти та масові повстання, Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2013–2014 років.

Зокрема, під час Революції Гідності мав місце цікавий та унікальний історичний факт: народ не пішов за лідерами опозиції, а самоорганізовувався та діяв, і, зрештою, опозиційні до влади політики залишили «свій» майдан (організований лідерами опозиційних сил на Європейській площі з відповідною партійною символікою), прийшли на громадський (студентський) майдан і були там прийняті «на рівних». Більше того, діяти рішуче та негайно – рішення саме активістів Євромайдану, а не певних політиків (лідери опозиції закликали чекати наступних виборів). Таким чином, маємо вияв архетипу свободи та світосприйняття «Хай правителі йдуть за нами, а не ми за ними!», яке з давніх часів міцно закарбоване в українській ментальності.

Висновки. Ментальні особливості виявляються в індивідуальній психіці та поведінці людей як певні константи, визначаючи етнічну ідентичність людини, приналежність до певного соціального прошарку, історичної епохи. Тому під час розроблення та реалізації суспільних нововведень, реформ важливо враховувати аксіологічну складову частину менталітету: цінності суспільства, норми суспільної моралі, сформовані століттями уявлення та стереотипи.

Архетипи є першоосновою духовного життя, формують константні моделі менталітету та активно впливають на суспільно-політичне життя й повсякдення. Засадничими архетипами української ментальності є архетип Землі та архетип свободи.

Довіра до доброї неньки-землі за довгі роки історії українського етносу перетворилася на архетип колективного несвідомого, сформувавши психологічний оптимізм та гармонійне світовідчуття народу. Однак тривала відсутність в українського народу власної держави й такі історичні реалії, як панщина, колективізація, розкуркулення, голодомор,

тоталітарний спадок СРСР, суттєво змінили українську ментальність. Наразі особливо важливим для українців є відчуття відповідальності за своє життя, рідну землю, Батьківщину, не перекладати провину за свої негаразди на інших, а діяти зважено та рішуче, нарешті стати вільними господарями на власній землі. Сприяє цьому архетип свободи, котрий уможливив історичне збереження та відродження української нації, утверджує сподівання на власні сили, здібності та розум, власну ініціативу.

Список використаної літератури

1. Міщенко М.М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипного аналізу). URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Articles/etic/Mishhenko-M.M.-Ukrayinski-nationalni-arhetypu.pdf>
2. Стасевська О.А. «Ментальний простір» українського суспільства: філософсько-культурологічний дискурс. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 3 (34). С. 111–122.
3. Кримський С., Заблоцький В. Ментальність. Філософський енциклопедичний словник; В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
4. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. К.: Кондор, 2004. 738 с.
5. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. К.: Либідь, 2001. 334 с.
6. Кукоба О.А. Природа и структура этнического менталитета. Философия и общество. 2004. № 4. С. 89–105.
7. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття. Пам'ять століть. 2000. № 1/2. С. 3–13.
8. Калакура Я., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
9. Кримський С.Б. Архетипи української ментальності. Проблеми теорії ментальності: НАН Укр., Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; відп. ред. М.В. Попович. К.: Наукова думка, 2006. 405 с.
10. Гордійчук О.О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2019. № 1 (84). С. 15–19.
11. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. К.: Києво-Могилян. акад., 2008. 367 с.
12. Гуржій О.І. Панщина. Енциклопедія історії України: у 10 т. ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 53.
13. Проект Закону про внесення змін до розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо продовження заборони відчуження сільськогосподарських земель. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65052
14. Чому ми підписали меморандум за скасування мораторію на продаж землі. Економічна правда. 22 червня 2018. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/06/22/638069/>

**THE EARTH ARCHETYPE AND PERSONAL FREEDOM ARCHETYPE
AS THE MAIN DETERMINANTS OF UKRAINIAN MENTALITY**

Olga Gordiychuk

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Faculty of History, Department of Philosophy
Velyka Berdychivska str., 40, 10002, Zhytomyr, Ukraine*

The article focuses on a national mentality as a spiritual and intellectual phenomenon of heterogeneous nature, which combines conscious and subconscious components. The basic archetypes of Ukrainian mentality – Earth archetype and personal freedom archetype are analyzed. The features of these archetypes formation and their influence on the Ukrainian society are presented.

The archetype of the Earth is connected with psychological optimism and harmonious attitude of Ukrainian people. But the absence of the Ukrainian nation of its own state and historical realities such as the serfdom, collectivization, dispossession, the holodomor, the totalitarian legacy of the Soviet Union, significantly changed the Ukrainian mentality. The archetype of freedom, which enabled the historic preservation and revival of the Ukrainian nation, establishes strengths, own initiative, abilities and minds.

Key words: mentality, archetype, existentials of being, Ukrainian society.